

JÓZEF BRODA

**Lasy Królestwa Polskiego
i stan ich zagospodarowania
w dobie powstania styczniowego**

Леса Королевства Польского и ведение хозяйства
в них в период январского восстания

Forests of the Congress Kingdom of Poland
and the state of their management in the age
of the January Insurrection

22 stycznia 1983 r. minęło 120 lat od wybuchu powstania styczniowego — patriotycznego zrywu społeczeństwa polskiego w zaborze rosyjskim, zrywu który miał przynieść odzyskanie przez Kongresówkę utraconych po powstaniu listopadowym praw autonomicznych, zniesienie ucisku politycznego, przeprowadzenie reform społeczno-gospodarczych, rozszerzenie swobód obywatelskich, zwiększenie możliwości kulturalnego rozwoju. Niestety, zdławienie powstania pogrzebało na długo wszelkie dążenia wolnościowe i nadzieję na poprawę narodowego bytu, co więcej — pozbawiło Królestwo Polskie resztek autonomii. W latach 1866 i 1867 zostały zlikwidowane polskie władze centralne, m.in. również Wydział Dóbr i Lasów Rządowych, któremu podlegały lasy państwowe Kongresówki. W związku z powyższym lasy te zostały przekazane najpierw pod administrację nowo utworzonego Zarządu Skarbowego Królestwa Polskiego, a w 1869 r. przeszły pod zarząd Ministerstwa Finansów w Petersburgu.

Tak więc upadek powstania stał się punktem zwrotnym w dziejach leśnictwa rządowego w Królestwie Polskim. Powstanie zamykało bowiem „polski okres” w rozwoju tej gałęzi gospodarki państwowej, zapoczątkowany w 1816 r.

Fakt, że powstanie styczniowe rozdziela dzieje leśnictwa rządowego w Królestwie Polskim na dwa zupełnie odrębne okresy, stwarza okazję do podsumowania osiągnięć i porównania tych okresów. Oczywiście ocena tych osiągnięć może być dokonana w szerokim przedziale czasowym — na tle ogólnego rozwoju leśnictwa w okresie względnej samodzielności Królestwa Polskiego (1815—1866) oraz w okresie popowstaniowym, mniej więcej do początków obecnego stulecia.

I. OKRES DO POWSTANIA STYCZNIOWEGO

Dzieje Królestwa Polskiego w tym okresie dzielą się na dwa podokresy: konstytucyjny — do upadku powstania listopadowego oraz międzypowstaniowy — o ograniczonej autonomii. Odpowiednio do tego również w dziejach leśnictwa rządowego widoczne są analogiczne dwa etapy: pierwszy — postępowy, pod mądrym kierownictwem polskich władz administracyjnych, oraz drugi, po powstaniu listopadowym — odznaczający się już stagnacją i pogłębiającym się zacofaniem.

W początkowym okresie istnienia Królestwa Polskiego lasy zajmowały 3,79 mln ha, w tym było 32,2% państwowych. Lesistość szacowano na ok. 30,5%. Do połowy tego stulecia udział lasów państwowych zmniejszył się do ok. 23% ogólnej powierzchni leśnej. Na ten spadek złożyło się wiele przyczyn, przede wszystkim sprzedanie pod koniec lat dwudziestych ok. 130 tys. ha lasów państwowych, zaś po powstaniu listopadowym olbrzymie rozdawnictwo państwowych dóbr i lasów oraz straty spowodowane regulowaniem stosunków rolniczych w posiadłościach rządowych.

Powstanie i rozwój nowoczesnego gospodarstwa leśnego w lasach państwowych Kongresówki wiąże się w szczególności z osobą Ludwika Platera, członka rządu, od 1816 r. generalnego dyrektora tych lasów. Dzięki niemu wymienione lasy zostały odłączone od zarządu ekonomicznego dóbr państwowych i utworzono dla nich oddzielną administrację. Dopiero po upadku powstania listopadowego nastąpiło połączenie wydziałów Dóbr i Lasów w jeden wydział, wskutek czego lasy ponownie dostały się pod hegemonię rolnictwa. Zasługą Platera było również utworzenie Szkoły Szczególnej Leśnictwa (1818), z której wyszedł znaczny zastęp przygotowanych do zawodu leśników (w 1832 r. została ona zamknięta), a także założenie pierwszego w Polsce czasopisma leśnego „Sylwan” (wychodził w latach 1820—1858).

Największym jednak osiągnięciem Platera było zorganizowanie w lasach państwowych postępowego gospodarstwa leśnego. O dobrym poziomie tego gospodarstwa świadczy m. in. fakt, że zwłaszcza w pierwszym podokresie (do powstania listopadowego) stało ono wyżej niż np. poziom zagospodarowania lasów państwowych w zaborze pruskim, mimo że tam bezpośrednio oddziaływały wpływy przodującego wówczas w Europie leśnictwa niemieckiego oraz obowiązywał w skali całego państwa pruskiego, a więc i zaboru, jednolity schemat organizacyjny gospodarstwa leśnego.

Należy zaznaczyć, że gospodarstwo w lasach państwowych Kongresówki zostało również zorganizowane według wzorów niemieckich — jednak nie według schematu pruskiego, zbyt szablonowego i faworyzującego gatunki iglaste. Organizacja gospodarstwa leśnego w Królestwie opierała się głównie na wzorach zaczerpniętych z Saksonii i z księstwa brunszwickiego. Z tego ostatniego zostali także sprowadzeni dwaj wybitni leśnicy: Juliusz Brincken i Gustaw Henke, pierwszy mianowany nadleśnym naczelnym, drugi — inspektorem węglarstwa rządowego w lasach górniczych.

Pierwsze zarządzenie w Królestwie Polskim w sprawie zagospodarowania lasów państwowych ukazało się już w 1816 r. Było to rozporządze-

nie o rocznych porębach, polecające lokalizowanie cięć na wyznaczonych powierzchniach zrębowych z pozostawianiem nasienników — w miejsce prowadzonych dotąd wyrębów po całym lesie. Rozporządzenie powyższe wydano na cztery lata, do czasu opracowania instrukcji urzędniowej.

W sprawie urządzenia lasów państwowych Królestwa Polskiego w okresie jego względnej samodzielności ukazały się trzy instrukcje urzędniowe: w 1820 r. w sprawie prowizorycznego („tymczasowego”) urządzenia lasów państwowych, w 1827 r. w sprawie urządzenia lasów górniczych oraz w 1839 r. w sprawie ponownego urządzenia lasów państwowych (wszystkich).

Według tych instrukcji podstawowymi jednostkami gospodarczymi w lasach państwowych były obręby, obejmujące jeden, dwa lub więcej drzewostanów, położonych obok siebie, w których mógł być prowadzony jednakowy rodzaj gospodarowania. Każdy obręb dzielił się na okręgi gospodarcze, odpowiadające okresom gospodarczym, na jakie dzieliła się kolej rębności. Kolej ta na przestrzeni dwudziestolecia 1820—1839 przeszła olbrzymią ewolucję od sztywnej jej granicy na początku okresu do dużego zróżnicowania jej wysokości według instrukcji z 1839 r. Instrukcja z 1820 r. wprowadziła bowiem jedną dla wszystkich drzewostanów wysokopiennych i gatunków kolej 120-letnią, dzieloną na cztery 30-letnie okresy gospodarcze. W związku z tym również każdy obręb dzielił się na cztery okręgi gospodarcze, odpowiadające tym okresom.

W gospodarstwach wysokopiennych w celu umożliwienia naturalnych odnowień należało powierzchnię pierwszego okręgu podzielić na 15 równych zrębów rocznych. Przez pierwsze 15-lecie w każdym takim zrębie miał być przeprowadzony najpierw tzw. ręb ciemny, w którym przerzedzano drzewostan w celu umożliwienia obsiewu górnego, pozostawiając dorodniejsze drzewa na pniu: w drzewostanach sosnowych w odstępach 6—10 kroków, zaś w jodłowych i bukowych — w mniejszych odstępach. W drugim roku po dokonanych obsiewie miano przeprowadzać „ręb jasny” przez wyjęcie z tak przerzedzonego drzewostanu 1/3 drzew, wreszcie w trzecim i czwartym roku po obsiewie zakładano „ręb zupełny”, w którym usuwano resztę drzew z danej powierzchni.

W lasach niskopiennych, w których stosowano kolej 30-letnią, dzielono powierzchnię obrębu na 30 równych zrębów rocznych, pozostawiając na pniu drzewa górujące z gatunków szlachetniejszych.

Tę metodę urządzania lasu określano wówczas jako powierzchniową. Według systematyki W. Jedlińskiego mieściłaby się ona w ramach metody okresowo-powierzchniowej, jako jej bardzo uproszczona forma.

Powyższy podział na okręgi i roczne zręby był jednak zbyt prosty i schematyczny, aby w pełni mógł sprostać wymogom racjonalnego gospodarstwa leśnego. Nie zapewniał bowiem ani równomiernego corocznego rozmiaru użytkowania, ani też prawidłowych odnowień drogą samosiewu, ponieważ przy jego zastosowaniu nie brano pod uwagę zadrzewienia, składu gatunkowego drzewostanów, ich wieku, położenia i warunków siedliskowych.

Zręby wyznaczone tylko w pierwszych okręgach — z przewagą drzewostanów najstarszych (90—120-letnich). Jednak ograniczonym użytkowaniem miano obejmować również pozostałe okręgi: drugie, trzecie

i czwarte, w celu wybierania z nich sukcesywnie drzew przestarzałych, uszkodzonych, chorych, przytłumionych itp., które by nie przetrwały do czasu, gdy dany okręg wejdzie zgodnie z planem w zakres normalnego użytkowania. Pierwszy okres miał się zacząć w 1820 r., bez względu na datę zakończenia prac urządzeniowych w danym leśnictwie, i trwać do 1849 r., zaś ostatni, tzn. czwarty, od r. 1910 do 1939.

Instrukcja zakładała, że przy takim następstwie zrębów i pobieraniu użytków oraz stosowaniu odnowień (naturalnych, a w razie potrzeby również sztucznych) lasy po upływie 120 lat, czyli jednej pełnej kolei rębności, doprowadzone zostaną do stanu normalnego.

Urządzenie tymczasowe lasów państwowych zostało przeprowadzone w latach 1820—1825. Ogółem pomierzono i urządzone 842 tys. ha lasów wysokopiennych i 82 tys. ha lasów niskopiennych.

Urządzenie to nie objęło lasów górniczych, stanowiących bazę zaopatrzeniową dla rządowych zakładów górniczo-hutniczych w rejonie Łysogór i w okręgu olkusko-siewiersko-częstochowskim, podlegających Głównej Dyrekcji Górniczej w Kielcach i znajdujących się wraz z nią w ramach innego resortu. Na przełomie 1824/25 r. dyrekcja górnicza została zniesiona, a lasy górnicze włączone do rządowych. Musiały więc być one urządzone. W związku z tym w 1827 r. została wydana nowa instrukcja urządzeniowa — dla województw krakowskiego i sandomierskiego, na terenie których znajdowały się wymienione lasy.

Przepisy tej instrukcji utrzymywały dotychczasowe zasady podziału lasu na obręby oraz kolei rębności na 30-letnie okresy gospodarcze. Jednak ilości okręgów gospodarczych (odpowiadających 30-letnim okresom gospodarowania) nie ograniczano do czterech, jak w poprzedniej instrukcji, ale zależało to od wysokości kolei rębności — różnej dla różnych gatunków i typów gospodarstw, mianowicie: 180-letniej dla lasów wysokopiennych dębowych, 120-letniej dla bukowych i iglastych, 90-letniej dla klonowych, wiązowych, jesionowych i grabowych, 60-letniej dla brzoźowych oraz dla lasów niskopiennych twardych — 30-letniej, a dla miękkich — 30-letniej lub 15-letniej (jeśli miejscowe warunki wymagały takiego obniżenia kolei).

Instrukcja nakazywała, obok opisu taksacyjnego, przeprowadzenie także ogólnego oszacowania lasu. Celem oszacowania, opartego na powierzchniach próbnych lub tablicach Pfeila, było obliczenie masy drzewnej przeznaczonej do pobierania w pierwszym 30-letnim okresie gospodarowania. Był to najbardziej postępowy przepis nowej instrukcji.

Przepisy w sprawie odnawiania lasu były takie same jak poprzednio (trzy nawroty cięć). Gdyby obsiew z drzew stojących nie nastąpił lub nie powiódł się, należało przeprowadzić odnowienie sztuczne.

Zastosowana w tym urządzeniu metoda była określana jako masowo-dzielnicowa albo jako połączona (tzn. metoda powierzchniowa połączona z oszacowaniem drzewostanów przypadających do użytkowania w pierwszym 30-leciu). Według systematyki Jedlińskiego należałoby ją określić jako udoskonaloną — w stosunku do poprzedniego urządzenia — metodę okresowo-powierzchniową.

Wybuch powstania listopadowego przerwał tok prac urządzeniowych w lasach górniczych. Chociaż powstanie wkrótce upadło, to jednak nie

można było ich wznowić, gdyż została zlikwidowana samodzielna sekcja urządzania lasu (1832), ponadto na terenach objętych powstaniem wiele operatów i materiałów urzędzeniowych zaginęło, a co najważniejsze, w okresie popowstaniowym uległo zrujnowaniu dotychczasowe urządzenie wskutek z jednej strony włączania do lasów państwowych skonfiskowanych lasów prywatnych (za udział ich właścicieli w powstaniu), a z drugiej z powodu rozdawnictwa państwowych dóbr i lasów między carskich generałów i dostojników (tworzenie tzw. majoratów). Wskutek zmian powierzchniowych nastąpiło zdezaktualizowanie się większości operatów urzędzeniowych. Rozdawnictwo to trwało aż do 1862 r. W ciągu okresu międzypowstaniowego sprzedano i rozdano ok. 150 tys. ha lasów państwowych i nadzorowanych.

W związku z powyższym zachodziła konieczność przeprowadzenia na nowo urzędzenia wszystkich lasów państwowych Kongresówki. Nowa, trzecia z kolei, instrukcja urzędzeniowa ukazała się w 1839 r. Urządzenie to określano mianem „ostatecznej regulacji” gospodarki leśnej. Bez wątpienia było ono — przynajmniej w teorii — szczytowym osiągnięciem w porównaniu do założeń z 1820 i 1827 r. Miało ono usunąć braki poprzednich urzędzeń zwłaszcza dzięki bardziej szczegółowej taksacji i oszacowaniu masy drzewnej oraz znacznie dokładniejszemu opracowaniu materiałów składających się na operat urzędzeniowy.

W nowym urządzeniu obręby wysokopiennie dzielono na tyle okręgów gospodarczych, na ile okresów (30-letnich lub 20-letnich) rozłożono przyjętą kolej rębności. Obręby niskopiennie dzielono jak dotychczas na normalne zręby roczne.

W instrukcji tej odstąpiono od wyznaczania sztywnej kolej rębności na rzecz elastycznych jej granic, w zależności od rodzaju gospodarstw, składu gatunkowego drzewostanów i przeznaczenia drewna. Dla gospodarstw wysokopiennych instrukcja ustalała następujące kolej rębności: dla lasów dębowych 120—180 lat, dla bukowych 90—120 lat, dla iglastych 80—120 lat, dla pozostałych liściastych 60 lat, zaś w gospodarstwach niskopiennych: dla lasów liściastych twardych 20—45 lat, dla brzoźowych i olszowych 20—30 lat, dla osikowych i wierzbowych 15—20 lat, dla chrustów 5—10 lat. Jednak w praktyce nadal utrzymawały się okresy 30-letnie oraz przeważała w gospodarstwach wysokopiennych kolej 120-letnia.

Ten tzw. „polski” system urządzania lasu, wprowadzony do lasów państwowych Kongresówki na podstawie wymienionej instrukcji, był kombinacją równomiernego podziału na roczne zręby oraz metody okresowo-powierzchniowej. Następne dziesięciolecia, aż prawie do samego końca XIX w., nie wniosły nic nowego do powyższej metody urządzania lasu.

Chociaż instrukcja z 1839 r. prowadziła do uporządkowania gospodarki w lasach państwowych, to jednak leśnictwo rządowe rozwijało się słabo i nie wyszło poza ciasne ramy szablonowego gospodarstwa. M. in. instrukcja traktowała plan gospodarczy jako coś stałego i niezmiennego. Nie przewidywała więc potrzeby przeprowadzania rewizji w ciągu trwania okresu gospodarczego (przeważnie 30-letniego) w celu sprawdzenia

poprawności założeń realizowanego planu gospodarczego. Nie wymagała też przy opracowywaniu nowego planu na następny okres przeanalizowania rezultatów osiągniętych w minionym okresie. Nie zalecała również prowadzenia ksiąg gospodarczych. W sumie więc nie mogło to sprzyjać doskonaleniu podstaw organizacji gospodarstwa leśnego.

Ponadto nowe urządzenie postępowało bardzo powoli; wybuch powstania styczniowego zastał jeszcze bardzo dużo lasów nie urządzonych. Przyczyna leżała w tym, że jednocześnie przeprowadzano urządzenie rządowych wsi i folwarków oraz oczynszowanie chłopów (przydzielanie działek gruntowych i wprowadzanie czynszów — w miejsce pańszczyzny), co trwało aż do uwłaszczenia (do 1864 r.). Na podkreślenie zasługuje również fakt, że urządzenie rolnicze odbywało się głównie kosztem przyległych lasów w związku z brakiem odpowiednich wolnych przestrzeni rolnych. Pośrednio było to rezultatem połączenia Wydziału Lasów z Wydziałem Dóbr (1832) i tym samym podporządkowania lasów potrzebom rolnictwa.

Na początku lat sześćdziesiątych XIX w. stan lasów prawie wszędzie wykazywał olbrzymie zaniedbania. Cechami charakterystycznymi drzewostanów były: niejednolite zwarcie z powodu nieprawidłowego, jednostkowego wybierania dorodniejszych drzew, co odbywało się pod mianem „usuwania przestojów”, oraz związany z tym brak właściwego odstępowania klas wieku, gdyż z jednej strony pozostawało na pniu dużo drewna już przestarzałego, a z drugiej zbyt mało było drzewostanów młodszych klas wieku, co tym samym stawiało pod znakiem zapytania sprawę ciągłości i równomierności użytkowania.

Zjawiskiem powszechnym było też zastępowanie cięć trzykrotnych (ciemnych, jasnych i zupełnych) cięciami dwukrotnymi: obsiewanymi i zupełnymi. Przy pierwszych pozostawiano na powierzchni zrębu w określonych odstępach drzewa nasienne (np. w drzewostanach sosnowych co 20—30 kroków). Za drugim nawrotem usuwano nasienniki, pozostawiając w formie drzew ochronnych po 8—12 sztuk na hektarze. Jednak powyższy system odnowień powszechnie dawał negatywne wyniki. Drzewa nasienne, rosnące poprzednio w zwarciu, wystawione następnie na działanie wiatrów, ulegały wywrócenia lub wyłamaniu.

Powstawanie dużych bezdrzewnych przestrzeni, zastępowanie rodzimych gatunków drzew mniej wartościowymi, wywracanie i łamanie nasienników przez wiatry, degradacja odkrytych gleb, zanikanie takich gatunków jak buk i jodła, wymagających w pierwszym okresie wzrostu ochrony i osłony — oto nieuniknione negatywne skutki przepisanych przez instrukcję zrębów zupełnych z pozostawieniem nasienników.

Istniał co prawda przepis, że jeśli do pięciu lat nie nastąpi obsiew, to należy poręby zalesić sztucznie. W tym celu od początku lat czterdziestych XIX w. zaczęto pozyskiwać nasiona z własnego zbioru i zakładać szkółki do hodowania odpowiedniego materiału do upraw leśnych. Jednak początkowe rezultaty były dość nikłe, gdyż siewy z ręki przeważnie się nie udawały, zaś do upraw brakowało materiału sadzeniowego.

Warto przy okazji nadmienić, że w latach czterdziestych—pięćdziesiątych XIX w. prowadzono we wszystkich leśnictwach rządowych Kongresówki uprawy modrzewiowe, głównie z nasion modrzewia polskiego (*Larix polonica* Racib.), pozyskiwanych na terenie Gór Świętokrzyskich.

Sztuczne uprawy stosowano nie tylko przy odnawianiu lasu, ale również dla ustalania śródpolnych wydym piaszczystych. Szczególnym osiągnięciem było zalesienie olbrzymiej wydmy „Czerwony Bór” w leśnictwie Zambrów (k. Łomży). Jej zalesianie trwało do 1889 r.

Instrukcja urzędniowa z 1839 r. zalecała ponadto prowadzenie trzebieży, czyszczeń, zwalczania szkodliwych owadów, usuwania leżaniny itp., lecz — jak pisał w 1877 r. inspektor leśny J. K r a s u s k i — „wszystko to są operacje w tutejszym leśnictwie rządowym nieznanne, a w każdym razie nie przedsiębrane”.

W lasach prywatnych gospodarka do połowy tego stulecia pozostawała nadal w zaniedbaniu, przede wszystkim z powodu niewielkich możliwości zbytu drewna. Majątki odznaczające się utrzymywaniem lasów w dobrym stanie należały jeszcze do rzadkich wyjątków. Do takich zaliczało się przede wszystkim największe latyfundium magnackie w Królestwie Polskim — Ordynacja Zamojska w Lubelskim, w której lasy obejmowały obszar ponad 135 tys. ha. Dobrze zagospodarowane lasy miały także m. in. dobra wilanowskie Potockich oraz dobra nieborowskie i bolimowskie Radziwiłłów.

Pożytywną rolę w propagowaniu i upowszechnianiu nowoczesnego leśnictwa odegrało Towarzystwo Rolnicze (utworzone w 1858 r., niestety już w 1861 r. rozwiązane), skupiające w swych szeregach postępowych rolników, dbających również o dobre zagospodarowanie lasów. W 1861 r. Edward P o h l e n s, jeden z najwybitniejszych ówczesnych leśników w Kongresówce, opracował instrukcję urzędniową, zatwierdzoną przez dyrekcję wymienionego Towarzystwa. Właściciele ziemscy pragnący zaciągnąć większą pożyczkę w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim mogli według tej instrukcji urządzić swe lasy. Pożyczek udzielano bowiem pod zastaw lasów, oczywiście urządzonych. Instrukcja powyższa była wzorowana na instrukcji dla lasów rządowych z 1839 r., jednak różniła się od niej większą dokładnością i poprawnością.

II. OKRES PO POWSTANIU STYCZNIOWYM

Likwidacja polskiej centralnej administracji leśnej po powstaniu styczniowym oraz przekazanie lasów państwowych pod zarząd Ministerstwa Finansów w Petersburgu rozpoczynało nowy okres w dziejach leśnictwa rządowego w Królestwie Polskim. Kończył się bowiem „polski etap” w zagospodarowaniu lasów państwowych, zapoczątkowany przez Platera u progu lat dwudziestych tego stulecia. I chociaż po powstaniu listopadowym zaistniały już mniej sprzyjające warunki dla prowadzenia prawidłowego gospodarstwa leśnego, to jednak okres ten bezwzględnie jeszcze górował nad stanem leśnictwa rządowego po połowie XIX w.

W odróżnieniu od zaborów pruskiego i austriackiego w Królestwie Polskim dopiero po powstaniu styczniowym rozpoczął się na wielką skalę proces zmniejszania się powierzchni lasów. Według „Atlasu leśno-statystycznego Rosji Europejskiej” z 1873 r. powierzchnia lasów Kongresówki wynosiła wówczas 3,33 mln ha, co stanowiło 26,2% powierzchni kraju. Do 1907 r. ogólny obszar lasów zmniejszył się o 2,37 mln ha, a odsetek do 18,6. W ciągu sześćdziesięciu lat, od połowy XIX w. do 1910 r., po-

wierzchnia lasów Kongresówki zmalała o 1,39 mln ha, czyli o przeszło 1/3. Przeciętnie więc ubywało rocznie po ok. 23 tys. ha lasów!

Najbardziej niekorzystne pod tym względem były lata po powstaniu styczniowym — do lat osiemdziesiątych, przede wszystkim z powodu konfiskat, rozdawnictwa i sprzedaży lasów. Konfiskaty majątków prywatnych (za udział w powstaniu) trwały do 1868 r. Jednocześnie rozpoczęła się na szeroką skalę akcja tworzenia majoratów, jeszcze większa niż po powstaniu listopadowym, oraz masowe rozprzedaże państwowych dóbr i lasów. Dopiero pod koniec XIX w. rząd zaprzestał ich wyzbywania się. Ogółem straty w państwowej własności leśnej (lasy rządowe, nadzorowane i poduchowne) za okres lat 1829—1907 wyniosły blisko 300 tys. ha, nie licząc sprzedanych lasów prywatnych, pochodzących z konfiskat po powstaniach listopadowym i styczniowym. Straty w powierzchni samych lasów rządowych (bez poduchownych) przez ten okres stanowiły 26,5% ogólnego ich obszaru.

Od połowy XIX w. również w przyspieszonym tempie zmniejszał się obszar lasów prywatnych, przede wszystkim wskutek karczunków. Do gwałtownego nasilenia się tego procesu przyczyniło się zwłaszcza uwłaszczenie chłopów oraz wykupno serwitutów, co w znacznej mierze odbywało się kosztem lasów. Z porównania statystyk z lat 1894 i 1907 wynika, że tylko w ciągu tego 13-letnia ubyło w Królestwie ok. 460 tys. ha lasów dworskich (łącznie z oddanymi za serwituty), co stanowiło 28% ogólnej ich powierzchni. Przeciętny roczny ubytek tych lasów w wymienionym 13-letniu wynosił więc aż 35 tys. ha (!) i był znacznie wyższy od analogicznej przeciętnej dla tych lasów za okres 1852—1894 (po 26 tys. ha rocznie).

Jak już zaznaczono, w chwili wybuchu powstania styczniowego urządzenie lasów państwowych na podstawie instrukcji z 1849 r. było jeszcze dalekie od zakończenia. W pierwszych dwóch dziesięcioleciach od wydania instrukcji zdołano urządzić: do 1850 r. — 152 tys. ha, a w latach 1851—1860 — 103 tys. ha. Jednak następne dwa dziesięciolecia cechował z przyczyn wyżej podanych prawie kompletny zastój na tym odcinku: w latach 1861—1870 urządzono zaledwie 11 tys. ha, a w następnym dziesięcioleciu — 12 tys. ha. Dopiero lata osiemdziesiąte przyniosły pewną zmianę na lepsze.

W zasadzie po powstaniu styczniowym powinno być podjęte nowe urządzenie lasów państwowych — podobnie jak to miało miejsce po powstaniu listopadowym — gdyż wskutek wymienionych wyżej zmian powierzchniowych (konfiskaty, darowizny, sprzedaże) dotychczasowe urządzenie zostało ponownie zrujnowane. Jednak takim zadaniem nie bardzo miał się kto zająć, wskutek likwidacji polskiej administracji i przejścia lasów pod zarząd rosyjski, a po drugie nie było kim dokonać takiego dzieła, bowiem olbrzymia większość świetnych leśników z poprzedniego okresu, przeważnie b. absolwentów Szkoły Szczególnej Leśnictwa, przeszła w latach pięćdziesiątych na emeryturę. Z konieczności więc kontynuowano dotychczasowe urządzenie, choć zdawano sobie sprawę z jego niedomogów i zacofania. Nowa instrukcja urządzeniowa (rosyjska) ukazała się bowiem dopiero w 1894 r.

Zdaniem współczesnych inspektorów leśnych, zarówno polskich (J. K r a s u s k i), jak i rosyjskich (A. K r a u z e, M. O r ł o w) niedomaganie leśnictwa rządowego wynikały przede wszystkim z przestarzałych i wadliwych zasad zarządzania lasu. To, co było postępowe w latach dwudziestych — przy pierwszym urządzaniu, czy nawet w latach trzydziestych, nie powinno mieć już zastosowania, do tego w formie uproszczonej i w sposób niedbały — w drugiej połowie XIX w.

M.M. O r ł o w, profesor petersburskiego instytutu leśnego, pisząc na początku bieżącego stulecia na temat urządzenia lasów rządowych w Rosji według instrukcji z 1894 r. z uzupełnieniami z 1900 r., wypowiadał się bardzo krytycznie o urządzeniu tych lasów, m. in. również w Królestwie Polskim. Autor nadmienia przy tym, że dla lasów Syberii, północnych gubernii rosyjskich oraz Królestwa Polskiego zostały wydane „specjalne” instrukcje urządzeniowe. Orłow wytykał, że w Królestwie zachowano anarchoniczny już wówczas dotychczasowy podział powierzchniowy obrębów na okręgi gospodarcze. Jego zdaniem gospodarka leśna w Królestwie w ostatnim dziesięcioleciu nie tylko nie postąpiła naprzód, ale znacznie się cofnęła oraz że prowadziła do wyniszczenia lasów wskutek skoncentrowanych nadmiernych zrębów, złych odnowień i prawie zupełnego braku pielęgnowania drzewostanów. Wielkim niedostatkiem urządzenia była też zupełna dowolność w ustalaniu wysokości kolei rębności.

Z kolei „Lesnoj Żurnał” (Petersburg) z tego samego czasu podaje, że w drzewostanach grabowych stosowano np. kolej 120-letnią, podczas gdy nie powinna ona być wyższa niż 60—80 lat. Zręby w nich prowadzono zupełne z pozostawieniem nasienników, gdy tymczasem jedyną formą cięć zapewniającą odnowienia drogą samosiewu mogła być tylko rębnia częściowa (przerzedzanie drzewostanów). W lasach rządowych ten typ rębni, dający największe szanse naturalnego odnowienia, w ogóle nie był stosowany.

Należy ponadto dodać, że plany gospodarcze opracowywano zwykle bez dostatecznego rozeznania w rozmieszczeniu, stanie i składzie gatunkowym drzewostanów, wskutek czego popełniano rażące pomyłki. A ponieważ aż do lat osiemdziesiątych nie prowadzono również okresowych rewizji, przeto błędy popełnione w zatwierdzonych planach gospodarczych nie mogły być poprawione w ciągu trwania okresu gospodarczego (20-letniego lub 30-letniego).

Jeszcze gorzej było w majątnościach majorackich, znajdujących się pod nadzorem państwowym. Mimo że przepisy o majoratach nakazywały, aby gospodarkę w lasach prowadzić według zasad obowiązujących w państwowym gospodarstwie leśnym, to jednak obdarowani przeważnie od razu przystępowali do masowych wyrębów i zapas, który miały być stopniowo pobierany w ciągu 30-letniego okresu użytkowania, bywał wycięty w ciągu jednego, dwóch lub kilku pierwszych lat.

Błędy i niedociągnięcia w gospodarce lasów państwowych i nadzorowanych były w dużym stopniu wynikiem małego zainteresowania ze strony władz centralnych w Petersburgu oraz nadmiernego scentralizowania i zbiurokratyzowania form zarządzania.

W lasach prywatnych w omawianym okresie sytuacja przedstawiała się dużo gorzej niż poprzednio. Uwłaszczenie chłopów postawiło gospodarstwa obszarncze w bardzo trudnym położeniu, spotęgowanym w latach osiemdziesiątych ciężkim kryzysem gospodarczym w rolnictwie. Dodatkowym olbrzymim obciążeniem stały się serwituty leśne. Przyznanie w lasach dworskich na mocy ukazu uwłaszczeniowego prawa do służebności leśnych 335 tysiącom osad (gospodarstw) włościańskich zadało cios gospodarce leśnej i dopełniło miary zniszczenia lasów prywatnych. Niezbyt ściśle określenie granic tych uprawnień dawało ponadto okazję do samowoli i nadużyć ze strony serwitutantów. W 1876 r. jeden z autorów stwierdził, że „już dzisiaj służebności więcej nad przyrost użytkują”. Wydane w 1875 r. przepisy o porządku użytkowania lasów obciążonych serwitutami przyczyniły się do pewnego przyhamowania procesu dewastacji tych lasów. W 1907 r. jeszcze 56% lasów dworskich (co stanowiło 28% wszystkich lasów Królestwa) było obciążonych serwitutami.

Pomimo tych niesprzyjających okoliczności rosła liczba majątności prywatnych posiadających dobrze zagospodarowane lasy, a nawet trafiały się gospodarstwa leśne zorganizowane na bardzo wysokim poziomie. Do takich należały np. dobra Pozamcze Zamoyskich w pow. garwolińskim, prowadzące nawet wielkie gospodarstwo szkółkarskie i produkujące sardzonki również w celach eksportowych.

*

Ta, z konieczności bardzo pobieżna, charakterystyka, dziejów zagospodarowania lasów w Królestwie Polskim w dobie przed i po powstaniu styczniowym wykazuje, jak wielkie to były zmiany — nie tyle ilościowe, co przede wszystkim jakościowe. Jeśli dzisiaj nasza gospodarka narodowa coraz dotkliwiej odczuwa pogłębiający się deficyt drewna, to jego genezy trzeba szukać w bardziej odległej przeszłości, cofając się w odniesieniu do Kongresówki co najmniej o jedną kolej rębności (w odniesieniu do zaboru pruskiego o półtora kolei, a zaboru austriackiego nawet o dwie koleje).

Przedstawiony wyżej przegląd dziejów zagospodarowania lasów w Królestwie Polskim dostatecznie wyraźnie obrazuje to zjawisko, mimo że stanowi tylko wycinek tego obszernego zagadnienia.

LITERATURA

1. Aleksandrowicz B.: Obecny stan lasów i sadów w Królestwie Polskim. Ekonomista. Warszawa 1880.
2. Auleitner A.: Krótki zarys historii leśnictwa polskiego. Przegląd Leśniczy. Poznań 1877.
3. Berg V. E.: Dve zapiski o sostojanii lesnogo vedomstva v Carstve Polskom. Warszawa 1866.
4. Broda J.: Gospodarka leśna. (Rozdziały omawiające dzieje gospodarki leśnej na ziemiach polskich od XV w. do 1945 r.). W: Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce. T. 2, 3. Praca zespołowa. Warszawa 1964, 1970.
5. Broda J.: Lasy rządowe Królestwa Polskiego i jego gospodarze. W: Twórcy

- i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju. Praca zespołowa. Warszawa 1974.
6. Broda J.: Zarys historii gospodarstwa leśnego w Polsce — (w druku).
  7. Broda J., Błaszyk H.: Wpływ rządowego górnictwa i hutnictwa na rozwój wczesnokapitalistycznej gospodarki w lasach górniczych Królestwa Polskiego. Roczn. Dz. Społ. i Gosp. T. 21. Poznań 1959.
  8. Broda J., Zabko-Potopowicz A.: Ewolucja leśnictwa w Polsce. W: Las w literaturze i sztuce. Praca zespołowa (w druku).
  9. Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. Praca zespołowa. Warszawa 1965.
  10. Jankowski W.: Lasy prywatne w Królestwie Polskim i najważniejsze ich potrzeby. Przegląd Leśniczy. Poznań 1876.
  11. Jankowski W. J. W.: Kilka uwag nad urządzeniem lasów służebnościami obciążonych w Królestwie. Tamże.
  12. Karpiński J.: Potrzeby gospodarowania leśnego w Rosji. (Streszczenie pracy M. Orłowa pt. Nużdy ruskogo lesnego hoziajstwa. Petersburg 1906). Sylwan 1908.
  13. Krauze A.: Kritičeskaja ocenka lesoustroitelnovo metoda Carstva Polskogo. Warszawa 1881.
  14. Lesnoj Żurnal. Petersburg 1844—1914.
  15. Miklaszewski J.: Lasy rządowe w Królestwie Polskim. W: I. Szczerbowski, J. Miklaszewski: Skorowidz leśny na r. 1909 (Królestwo Polskie). Lwów 1909.
  16. Miklaszewski J.: Ogólny rzut oka na rozwój leśnictwa w Królestwie Polskim w XIX w. Zwierzyniec 1907.
  17. Miklaszewski J.: Z wycieczki w dziedzinę rządowej gospodarki w lasach Królestwa Polskiego. Sylwan 1908.
  18. Połujański A.: Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernii zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym. T. 1—3. Warszawa 1854.
  19. Przegląd Leśniczy. T. 1—2. Poznań 1876—1877.
  20. Szymanowska Z.: Lasy prywatne Królestwa Polskiego i ich przodujący gospodarze (cz. 1 i 2). W: Twórcy i organizatorzy... jw. nr 5.
  21. Sylwan. Warszawa 1820—1858.
  22. Wojzbun E.: O służebnościach leśnych. Warszawa 1869.
  23. Wydrzyński K.: Urządzenie lasów w Królestwie Polskim. Warszawa 1862.
  24. Zbiór ustaw leśnych. Wyd. 2. Petersburg 1894.
  25. Zabko-Potopowicz A.: Zarys rozwoju wiedzy leśnej do pierwszej wojny światowej. Warszawa 1968.